

К.Д. РАХИМОВА

МУХАММАД-САЛИХТЫҢ «ТАРИХ-И ДЖАДИДА-ЙИ ТАШКАНД» ТҮҮНДҮСҮНДА СИПАТТАЛГАН КИЕЛІ ОРЫНДАР

Ежелгі мұсылман қалалары сияқты, Орта Азия қалалары да мәдени және экономикалық дамуымен ғана емес өзіне тән көне архитектуралық, құрылым-сәулет өнерімен де ерекшеленеді. Бұл қалалар небір ғұламалар, өулие-өмбиелер дүниеден өткен мекен. Сол себептен де көпшілік зиарат ететін киелі орындарының көптігімен өйгіленеді. Ташкент қазақ тарихы үшін де аса маңызды қала екені баршаға аян.

Бұл мақаланың арқауы болып отырған – осы Ташкент шаһары және Ташкент аймағы тарихын зерделеген шығарма – «Тарих-и джадида-ий Ташканд». Шығарма авторы Мұхаммад-Салих Ташканди (Мұхаммад Салих дамулла Рахим Кара-ходжа) ірі тарихшы ғалым, шамамен 1830 жылы Ташкент қаласында дүниеге келген. Алғашкы білімді өз атасы молла Абдурахим қожадан (ол Қият махалласындағы Бекмұхаммадбайдің мешітіндегі имам болған екен), одан кейінгі білімді Бекларбекі медресесінде және Ахрор қожаның медресесінде алды. Кейіннен Қоқан, Маргилан, Наманган, Ош, Бұхара, Самарқанд, Карши, Шахрисабз қалаларында өз білімін жетілдіреді. 1863 жылдан бастап атасы имам болған мешітте имам ретінде қызымет етеді. Ол ете жан-жақты білім алған адам. Мұхаммад-Салих тарих, география, әдебиет және медицинадан жетік хабардар болған.

Мұхаммад-Салихтың «Тарих-и джадида-ий Ташканд» кітабы парсы тілінде XIX ғ. екінші жартысында жазылған. Оның қолжазбасы 2 мың беттен асады. Ол Өзбекстан Ғылым академиясының Шығыстану институтында (№ 7791) сақталған. Қалған екі көшірмесі де сонда (№5732, 11072). Шығарма екі білімнен тұрады. Бұл кітап жайлы мәліметті алғаш рет көпшілікке жария еткен ғалым Я.Г. Ғұламов¹ болды. Ол туындының екінші білімінің қысқаша мазмұнына токтальп, ал бірінші білімі жайлы көрсетпеген. Бірінші том ислам, Шығыс елдері, Орта Азия

тарихын, ежелгі дәуірден бастап XY ғ. дейінгі кезеңді баяндайды. Екінші бөлім Қоқан хандығы тарихын, XY ғ. сонынан 1880 жылдарына дейінгі аралықтағы оқиғаларды суреттейді. Бұл бөлім үш тараудан тұрады. Олар 1526–1805 жылдар арасындағы Ферғана тарихы, 1805–1876 жылдар арасындағы Ташкент, Ферғана, Бұхара тарихы, Ташкенттің тарихи топографиясы, ауа райы, ауыл шаруашылығы, қала тұрғындарының айналысатын шаруалары мен оның айналасындағы елді мекендермен таныстырады.

Біз сөз козғағалы отырған киелі орындар жайлар мәлімет осы Ташкент шаһарының төрт ауданына арналған бөлімінде көлтірілген. Бұл орындар туралы мәліметтер бұған дейін де басқа жазба деректерде көлтірілгенімен «Тарих-и джадида-ий Ташканд» шығармасында тольық, әрі белгілі бір тәртіппен көрсетілген. Бұл жөнінде У. Султанов өзінің «Мұхаммад-Салих хужа ва унинг» Тарихи жадидайи Тошканд асари² атты еңбегінде толығырақ токталады. Мысалы: **Шайхонтахур ауданында:** Шайх Хованди Тахур, Қалдирғачбий, Тунқатор ата, Юнусхан, Куктунлик ата, Ходжа Давуд, Ходжа Рушанойи (Ходжа Шыракбардар), Хазрет Укаша, т.б. **Сабзор ауданында:** Қаффол Шоший, Низамуддин Хомуш, Ибрахим ата Туркчи ата, т.б. **Көкше ауданында:** Зайниддин Кухи орифон, Йиғлоғ ата, Ходжа Бекходжа. **Бесагаш ауданында:** Занги ата Абдужалил боб, Сузук ата, Ходжа Нуриддин, Ходжа Алембардар.

Жалпы тарихқа көз жүгіртсе, XYIII ғ. Ташкент ерікті қала болғанын көре аламыз³. Бұл үлкен сауда орталығы, өзіне қарасты кең байтақ аймағымен бірге өзінің ішкі және сыртқы жұмыстарында ешкімге тәуелді болмады, тек қазақ және қалмақ хандарына белгілі көлемде салық (төлем) төлеп тұрды, – деп жазады О.Д. Чехович⁴. Ташкент билігін ақсүйектерден шыққан ауқатты қожалар өз қолдарына алып, хандарға аса мо-

1 Гулямов Я.Г. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом // Известия Узбекского филиала Академии наук СССР. 1941. № 4. С. 81-82.

2 Султанов У.А. Мұхаммад-Салих хужа ва унинг «Тарихи жадидайи Тошканд асари». Ташкент, 2007. 166 б.

3 «Вольным городом» называл Ташкент побывавший в Средней Азии в 1721–1724 гг. Николай Минер, камердинер Флорио Беневени, посланного туда Петром Первым» (22, стр.388-389).

4 Чехович О.Д. Городское самоуправление в Ташкенте XYIII в. // История и культура народов Средней Азии. М-Н:, 1976.

йынұсына қоймайтын, тіптен оларды өздері «қабылдап», өздері «куып та» жібере алатын еді, ал егер олар белгіленген занңдарды бұзған жағдайда өлтіруге дейін баратын. Хандар Ташкентте саяси, әкімшілік және сот билігіне араласа алмайтын еді. Билемеші қожалар барлық істерді, шетелдермен де байланысты өздері жүргізіп отырған. XYIII ғ. сонына қарай Ташкент төңірегіндегі көшпенділерді толығымен өздеріне бағындырып, оларды өздеріне салық төлеуге мәжбүрледі. Кала өзінің сыртқы аймақтарымен бірге негізінен төрт үлкен ауданға бөлінеді (даха). Осы аудандар билігінде қожалар отырады.

Осы ауыспалы кезеңдерде Ташкент билігінде болған, Қазақстан аумағында орналасқан киелі мекендер жайлы аталмыш кітапта не жазылғанда токталайық. XIX–XX ғғ. басында калада және қала төңірегіндегі аймақтарда жүзден астам мазар болған, - деп жазады, аталмыш кітапты зерттеген және Ташкентте өткізілген ғылыми экспедиция жұмыстарының нәтижесіне сүйенген У.Султанов⁵. Ол мазарлар жалпы құрылышы, сырт келбеті жағынан бір-біріне өте ұқсас болған. Ш.Уәлиханов⁶ өз зерттеулерінде: «Улken Орда Шу өзенінің арғы жағында көшіп-конып, Ташкентпен өте тығыз байланыста болды, сол себептен де олардың мазарлар формасының кескіндерін тәшкендіктерден алғаны, шеберлерді сол жақтан шақыртқаны анық», - деп жазады. Міне көріп отырғанымыздай, тіптен қазак-өзбек мазарларында да ортақ нақыштар бар екен.

Ендігі кезекте біз осы «Тарих-и джадида-ий Ташкент» шығармасында суреттелген киелі орындардың ішінде біздің тарихымызбен тығыз байланысты деген айрықша орындарды ғана бөліп алып қарастырмакпyz.

Қалдырғашби мазары, Хазрат Уккаша мазары, Зенги ата, Ибрахим ата, Жылаған ата, Тұнқатар ата, Көктонды ата, Ыдырыс пайғамбар мекені, Арыстанбаб секілді киелі орындар жайлы мәліметтерге көз жүгіртейік. Мұхаммад-Салих қожа бұлардың әрқайсысина жеке токталып, ол адамдардың кім екеніне, ата тегіне, жұрт бас иген қасиеттеріне, мазарлардың қашан, қалай салынғаны жөніндегі сол кездерде аян болған мәліметтерге токталады. Солардың ішіндегі халыққа ең танымал бірнешеуін ғана мысалға

алайық. Олар жайлы кеңінен баяндағандығы соншалық кейбір аңыздарға, ел арасына кең тараған өулиеліктері мен кереметтеріне де токталып өтеді. Исі қазақ баласы жақсы билетін, кие тұтатын Қарлығаш би кесенесін алайық.

Қалдырғашби мазары: Мұхаммад-Салих бұл мазар Дешті Қыпшак ханзадаларының бірінікі. Ол ханзада шейх Омар Бағистанидің муридтерінің бірі болған, олардан өзіне бір шаршы жер сұрап алған екен және өзі өте такуа адам болып, өз өмірін мазарлар орналасқан жerde ибадат қылышынан өткізіп, – деп жазады. Ол өзі тұрған ғимараттың төбесіне үя салған қарлығаштарға аса мейірімділікпен қараған, сол себептен түркі тілдес халықтар арасында Қалдырғашби деген атқа ие болыпты дейді⁷. Мазар археологтар мәліметті бойынша, XIV ғ. салынған. Бұл жерге жерленген адам Ұлы жұз аксақалы Төле би Әлібек ұлы (1663–1756) болу мүмкін деген жорамалдардың бүтінде рас шындық екенін қазақ зерттеушілері дәлелдеп берді⁸.

Хазрат Уккаша: Бұл есім де баршанызға жақсы таныс. Мұхаммад-Салихтың жазуынша Чарсу дахасының онтүстік-батысында Хазрат Уккаша (с.ғ.с.) деген киелі жер бар дейді. Шығармадағы мәліметтер бойынша ол кісі Мадинадан ислам дінін үағыздау үшін келген діндар адам болған, пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.)-тің сахабаларының бірі деп жазады. Ол кісі соғыс уақытында жұма намазға дәрет алу үшін дайындалып киелі аса таяғымен жерге ишарат еткен сөтте бұлак пайда болып, су атқылап жатқан екен дейді. Кімде-кім қышыма дертіне ұшыраған болса, ниет қып, ықыласпен осы судан ғұсыл алып, екі ракат намазға дәрет алу үшін дайындалып киелі аса таяғымен жерге ишарат еткен. Бір қызығы Мұхаммад-Салихтың баяндаған отырған бұл өңгімесі біздің елде де кең тараған және де Түркістан қаласынан 42 км жерде, Қаратаудың күнгей бетінде, Өтіз таулы шатқалы маңындағы қыратта Укаша ата мазары бар. Сонымен катар бұл өулиенің өз елінде де мазары бар деседі. Сонда бұның негізінде қандай шындық жатыр, сырьы неде.

Міне бұл секілді жоғарыда аттары аталған және есқи Сайрам жеріндегі өулиелі мекендер жайлы сипаттамаларды алсақ, ол бір мақала

5 Султанов У.А. Ташкентские мазары представителей Ясавия // Кожа Ахмет Ясауи ілімдері атты конференция материалдарынан. Алматы, 2008. С.196-197.

6 Валиханов Ч.Собрание сочинений в пяти томах. Т.2. С.190-191.

7 Мұхаммад-Салих «Тарих-и джадида-ий Тошканд». р.к.п.ИВАН УзССР. № 11073. С.372-373.

8 Әбілдәүлұ Б. Төле бидің Ташкенттегі кесенесі // Қазақ елі. 1997. 21 ақпан. №7.

жүгіне тым ауыр болмақ. Біздің мақсатымыз Мұхаммад-Салихтың бұлар жайлар айтқандағы түпкі ойы неде, автор өзіне қандай міндет жүктеді осыны анықтауға үмтүліс. Бұл мазарлардың көшілігі қожалар мен діндарлардікі. Қазақ қоғамында сол кезенде қожалардың және дін өкілдерінің айрықша орынға ие болғандығын, оларды дәріптейтін аңыздар мен олардың мазарларынан кие тұтуынан-ақ көруге болады. Ташкентте қожалардың соғылық діни жетекшілер билігінің орнатылуы әбден занды құбылыш. Орта Азияда соғылардың беделі өте жоғары болғандықтан, кейде саяси өмірде де шешуші күшке ие болғандығы тарихтан белгілі. Сондықтан бұл туындыда қожаларға көбірек орын берілуінің бірнеше себебі болуы мүмкін. Біріншіден, автордың шыққан тегі де «қожа тұқымынан. Осы себептен де ол қожалар тарихы, олар жайлар мәліметтерге аса көп көніл бөлген болуы мүмкін. Екіншіден, Қоқан заманындағы билеушілердің көшілігі де қожалар, оған мысал Ташкент билеушісі Жұніс қожаны және т.б өздерін ақсүйек «сейд», пайғамбардың үрпактарымыз деп есептеген билік иелері және олардың идеологиялық мәселелерінің де тиғізген өсері

зор. Үшінші, көшпенділер арасындағы кие, әулиеге деген көзкарас, олардың бұған өте үлкен мән беруі де себеп.

Қорыта айтқанда, Мұхаммад-Салихтың «Тарих-и джадида-ий Ташкент» шығармасы Қазақстан тарихы үшін құнды жаңа мәлімет беретін дереккөз болмак.

Резюме

Рассматривается вопрос об исторической роли «святых мест» на территории современного Казахстана, которые в конце XVIII-начале XIX века находились на территории Ташкентского вилайета. Сделан акцент на взаимосвязи двух культур в эпоху становления казахско-узбекских отношений времен Кокандского периода. В статье также приводится описание мазаров, воздвигнутых в честь ряда «святых» и об их роли в культурном наследии казахского и узбекского народов.

Summary

The article aims at investigating the holy places in the territory of present Kazakhstan, which had been under the control of Tashkent oblast by the second half of 18-19-th century and highlights their distinguishing features. Of the also describes Kazakh and Tashkent cultural links as well as mausoleums with their histories, roles in the society as being holy places.